

Олександр Іщук
Наталія Ніколаєва

ДОЛЯ ТА СПОГАДИ ОХОРОНЦЯ РОМАНА ШУХЕВИЧА – МИХАЙЛА ЗАЙЦЯ – „ЗЕНКА”

Київ – 2007

ЗМІСТ

<i>Олександр Іщук, Наталія Ніколаєва</i> Доля та спогади охоронця Романа Шухевича – Михайла Зайця – „Зенка”	3-11
<i>Михайло Заєць – „Зенко”.</i> Спомини. 1952 рік.	12-30
Ілюстрації	31-50

У пропонованій книзі на основі архівних документів органів державної безпеки УРСР та інших джерел досліджується доля охоронця Головного командира УПА Романа Шухевича – Михайла Зайця – „Зенка”. Окрім того, у виданні вміщено спогади М. Зайця, написані у підпіллі в 1951-1952 рр.

Книга призначена для дослідників історії України, а також всіх, кого цікавить минуле нашої Батьківщини.

Відомості про авторів:

Іщук Олександр Степанович, кандидат історичних наук.

Ніколаєва Наталія Борисівна, кандидат історичних наук.

30 червня 2007 р. виповнюється 100 років з дня народження Головного командира УПА, керівника проводу ОУН в Україні Романа Йосиповича Шухевича.

Вивчення біографії Р. Шухевича особливо актуальним є сьогодні, коли на часі стоїть питання про офіційне визнання сучасною Українською державою діяльності учасників національно-визвольного руху у справі здобуття української державності. Актуальність цього питання пояснюється зацікавленням свідомої громадськості до вивчення минулого нашої Вітчизни.

В останні роки в пресі та науковій літературі було опубліковано чимало спогадів учасників ОУН і УПА. Це пов'язано із загальним зацікавленням українського суспільства маловідомими сторінками нашої історії, зокрема боротьбою ОУН та УПА за створення самостійної Української держави.

Публікація спогадів учасників підпілля розпочалася в українській діаспорі. Більшість відомих учасників ОУН та УПА, які опинилися в еміграції, хотіли, щоб їх участь в українському національно-визвольному русі не була забута. Тому вони готували до друку власні спогади, а іноді і наукові праці про український національно-визвольний рух. Ще до розпаду СРСР були видані автобіографії, спогади та роздуми відомих учасників ОУН С. Бандери¹, Є. Стахіва², М. Климишина³, Ю. Борця⁴, К. Гіммельрайха⁵, Л. Шанковського⁶ та інших.

Після здобуття Україною незалежності у 1991 р. історична наука зробила гігантський крок вперед щодо вивчення українського національно-визвольного руху. Вперше з'явилася можливість опублікувати документи українського підпілля, які десятками років зберігалися у закритих архівах. Окрім публікації раніше засекречених радянських документів, продовжували друкуватись і спогади підпільників ОУН. З 1991 по 2006 рр. вийшли друком спогади Р. Петренка⁷, В. Порендовського⁸, В. Левковича⁹, Я. Гриця¹⁰, М. Савчин¹¹, І. Герасиміва¹², Д. Шумка¹³, В. Кука¹⁴, Л. Полюги¹⁵, В. Галаси¹⁶ та інших.

Варто зауважити, що в останні роки існування організованого підпілля ОУН в Україні керівники ОУН різних рівнів розпоряджалися підпільникам занотовувати цікаві сторінки з їх життя у підпіллі. Чимало таких спогадів було видано та поширено в підпіллі. Прикладом можуть бути спогади сотенного С. Стебельського – „Хріна”.

Хоча в останній час діяльність ОУН і УПА висвітлювалася у значній кількості наукових публікацій та у пресі, однак навіть досі все ще відчувається нестача документів, які пролили б світло на найважливіші сторінки історії українського національно-визвольного руху. Це пов'язано із тим, що більшість учасників ОУН і УПА загинули або вже вмерли, чимало документів підпілля не збереглося, а деякі із них ще досі не оприлюднені. Зважаючи на викладене, актуальним є продовжувати публікацію досі невідомих спогадів учасників ОУН.

У науковому збірнику „Український визвольний рух” (№ 5/2005) було опубліковано статтю Василя Стрільчука про охоронця керівника ОУН в Україні Романа Шухевича – Михайла Зайця – „Зенка”¹⁷. Автор статті,

грунтовно дослідивши біографію М. Зайця, з гіркотою зауважив, що і досі не відомий час і місце його загибелі. Опосередковані дані вказували на перебування М. Зайця у Польщі. В. Стрільчук звернувся до всіх читачів з проханням допомогти встановити подробиці загибелі охоронця Р. Шухевича.

Діяльність охорони Р. Шухевича взагалі, та М. Зайця зокрема, поки що мало висвітлена у науковій літературі та опублікованих джерелах. Так само явно недостатньо інформації про підпільну роботу самого Р. Шухевича в період 1945-1950 рр. В першу чергу це пов'язано з браком джерел про його життя в цей період та зі строгим дотриманням охоронцями та оточенням Р. Шухевича засад конспірації, що унеможливлювало фіксацію їх діяльності на папері. Навіть у нещодавно опублікованих спогадах підлеглих Р. Шухевича, які контактували з ним – В. Галаси, В. Кука та інших – змальовано не так вже й багато подробиць його побуту в підпіллі. Значно більший акцент в них зроблений на безпосередню організаційну діяльність ОУН.

Виключення становлять лише спогади Л. Полюги – „Богдана”, який мав можливість вивчити особливості побуту Головного командира УПА на конспіративній квартирі під умовною назвою „Короленко” в с. Княгининчі Станіславської (нині – Івано-Франківської) області. Л. Полюга в той час був учасником охорони Р. Шухевича, виконував роль фіктивного чоловіка підпільниці О. Ільків. Проживаючи разом з Р. Шухевичем та його довіреними особами О. Ільків та К. Зарицькою, Л. Полюга високо оцінював роль М. Зайця у оточенні Р. Шухевича, а особливо його вміння оперативно вирішувати складні завдання, зокрема, підробляти офіційні печатки та штампи тощо. Однак про подальшу долю М. Зайця він нічого не знав, оскільки восени 1947 р. був заарештований органами МДБ.

Інформацію про діяльність М. Зайця у підпіллі ОУН після подій 5 березня 1950 року та його долю вдалося виявити в документах Галузевого державного архіву (ГДА) СБ України.

4 березня 1950 р., тобто за день до загибелі Р. Шухевича, М. Заєць був відправлений ним з речами на іншу конспіративну квартиру. Зважаючи на те, що зв'язкова Д. Гусяк – „Чорна” не повернулася своєчасно на призначену їй зустріч зі Львова, Р. Шухевич, ймовірно, згідно з вимогами конспірації розглядав варіант про зміну місця свого перебування, однак вже не встиг нічого зробити. Вранці 5 березня 1950 р. Р. Шухевич загинув при спробі його захоплення співробітниками МДБ. М. Заєць невдовзі дізнався про загибель Головного командира УПА. Його становище було загрозливим, оскільки він був одним з останніх підпільників, хто бачив Р. Шухевича в живих, що могло кинути на нього підозру у зраді¹⁸.

Поки що документально не підтверджено, що саме робив М. Заєць після 5 березня 1950 р. Найбільш ймовірним виглядає припущення, що він спочатку потрапив у підпорядкування до керівника Львівського крайового проводу ОУН Осипа Дяківа – „Горнового”, конспіративна квартира якого у березні 1950 р. знаходилася в хаті Івана Лісного в м. Зимна Вода біля Львова, на відстані не більше 15 км. від Білогорщі. О. Дяків кілька разів бував у Р. Шухевича в Білогорщі, тому добре знав М. Зайця. Виглядає на те, що М.

Заєць після березневих подій 1950 р. потрапив спочатку у його охоронну боївку. У ГДА СБ України збереглися фотографії О. Дякова з його підлеглими у 1950 р., і на одній з них є М. Заєць.

На нашу думку, припущення про те, що М. Заєць перейшов для підпільної роботи в Польщу не вірні, тому що документи чітко вказують на його перебування біля керівників Проводу ОУН в Україні.

Наступні документальні згадки про М. Зайця стосуються його діяльності в 1951-1952 рр. У документах ГДА СБ України вказано, що у ці роки він опинився в одній із кур'єрських груп, які обслуговували Головного командира УПА Василя Кука – „Леміша”. Останній ще раніше чув про нього від Р. Шухевича і був ініціатором того, щоб М. Заєць працював у його підпорядкуванні. Ймовірно, що В. Куку був потрібен майстер виготовлення фіктивних печаток та документів, яким був М. Заєць. Кур'єрська група, у якій опинився М. Заєць, складалася із Василя Порплиці – „Байди” та Василя Кузіва – „Орача” і діяла на стику Тернопільської, Львівської та Станіславської областей.

Після арешту 23 травня 1954 р. В. Кук у своїх свідченнях на слідстві розповів, що після загибелі Р. Шухевича він через певний час забрав М. Зайця у своє розпорядження. Останній передав йому приблизно 50 тисяч карбованців з організаційної каси, які залишилися невикористаними Р. Шухевичем¹⁹.

Тривалий час органам МДБ не вдавалося розшукати ані В. Кука, ані його кур'єрів. Вони навіть не знали маршрутів пересування підпільників та територій їх базування.

6 жовтня 1952 р. у Калуському районі Станіславської області органами МДБ був заарештований член Центрального проводу ОУН Василь Охрімович – „Грузин”. З документів, вилучених під час арешту встановлювалося, що зиму 1951-1952 рр. він перебував в одному бункері з керівником ОУН в Україні Василем Куком – „Лемішем”. Однією з кур'єрських груп, які забезпечували зв'язок між В. Куком та Подільським, Львівським і Карпатським крайовими проводами ОУН, була група Василя Порплиці – „Байди”. До осені 1952 р. ця група мала постійний пункт зв'язку з бойовиками охорони В. Кука у Пресовецькому лісі Зборівського району Тернопільської області.

Для зв'язку із підпіллям на території Станіславської області ця група мала постійний пункт зустрічей в районі хутора Ступники Бережанського району Тернопільської області, куди періодично виходили на зустріч кур'єри Рогатинського надрайонного проводу ОУН.

За даними, зібраними УМДБ по Тернопільській області, кур'єрська група „Байди”, „Орача” та „Зенка” з 1951 р. в основному переховувалась на стику адміністративних кордонів Зборівського, Козівського та Бережанського районів Тернопільської області. Кілька місцевих мешканців бачили цю групу у селах Хворостець, Августівка, Глинна, Конюхи, Розгадів, Годів та Юзефівка.

На основі цих даних, УМДБ по Тернопільській області було вирішено 2 грудня 1952 р. провести чекістсько-військову операцію одночасно в усіх вказаних селах а також у сусідніх лісових масивах.

На другий день операції, 3 грудня 1952 р., пошуковою групою МДБ на даху будинку одного з мешканців с. Конюхи Козівського району було виявлено два учасника ОУН, які при спробі їх захоплення живими вчинили збройний спротив, у зв'язку з чим зав'язався бій, внаслідок якого підпільники загинули. У вбитих були впізнані:

1. „Зенко”, він же „Влодко”, „Тарас”, „Нестор” – Заєць Михайло Миколайович, 1921 року народження, ур. с. Берлин Бродівського району Львівської області, колишній охоронець Р. Шухевича. Останній час перебував у кур'єрській групі В. Кука.

2. „Орач” – Кузів Василь Андрійович, 1922 року народження, уродженець Станіславської області, зв'язковий В. Кука²⁰.

Щодо Василя Порплиці – „Байди”, то він не загинув під час цієї операції, оскільки в той час перебував в іншому селі. Зимув 1952-1953 рр. він один пересидів в підземному бункері, і, за його словами, якби не радіо, то зійшов би з глузду. В. Порплиця важко переживав загибель М. Зайця та В. Кузіва. Навесні 1953 р. він поновив зв'язок із В. Куком, а в липні того ж року був вистежений співробітниками УМДБ по Тернопільській області і застрелився під час проведення чекістсько-військової операції з його захоплення.

Окрім інформації про долю М. Зайця, у фондах ГДА СБ України вдалося виявити його спогади про перебування у охороні Р. Шухевича, починаючи з 1945 року.²¹ Збереглися також різні підпільні фотографії, на яких зображений Р. Шухевич, М. Заєць та інші довірені особи Головного командира УПА.

Спогади М. Зайця написані фіолетовим чорнилом у звичайному учнівському зошиті в лінійку. Вони займають 25 аркушів, списаних з обох боків. На обкладинці є напис олівцем „Зенко. Спомини” та дата – 1952 рік, хоча в кінці спогадів автор поставив іншу дату – листопад 1951 року. Є всі підстави вважати, що спогади про Р. Шухевича М. Заєць написав на виконання інструкцій керівників ОУН, у яких рядовим підпільникам пропонувалося під час зимування в бункерах викладати на папері окремі історії зі свого підпільного життя з метою їх подальшого друку у підпільних типографіях та поширення серед учасників ОУН і населення. Таким чином, цілком ймовірно, що М. Заєць готував спогади з метою увіковічення пам'яті Головного командира УПА Р. Шухевича. Доволі реальним виглядає припущення, що знаючи про тривале перебування М. Зайця з Р. Шухевичем, таку ідею міг безпосередньо запропонувати Василь Кук.

Найбільша цінність спогадів М. Зайця полягає у тому, що вони є єдиними вцілілими тогочасними спогадами учасника охорони Р. Шухевича, в яких висвітлено подробиці життя Р. Шухевича в підпіллі ОУН у 1945-1950 рр. Всі інші охоронці та бойовики Р. Шухевича, крім Л. Полюги, або

загинули, або ж були заарештовані та згодом повмирали, не залишивши спогадів.

Ймовірно, що після написання спогадів М. Заєць передав їх на вчитку своєму провіднику. У спогадах є багато виправлень, зроблених олівцем рукою невідомого підпільного коректора. Скоріше за все, його спогади планувалися для видання у вигляді брошури, щоб вшанувати пам'ять про Р. Шухевича, але з невідомих причин реалізувати цю ідею не вдалося.

Також точно не відомо, у кого саме було вилучено записи М. Зайця, оскільки даних про це поки що не виявлено.

Спогади охоплюють період з 1945 р. по 4 березня 1950 р. Весь цей час М. Заєць був охоронцем Р. Шухевича, тому він мав можливість придивитися до побуту Головного командира УПА як на різних конспіративних квартирах, так і у лісових повстанських таборах.

Спогади М. Зайця написані простою лаконічною мовою, без довгих філософських розмірковувань. В них переважно замальовуються конкретні факти та події з життя Р. Шухевича. У особі автора упізнається діяльний підпільник, пунктуальний виконавець розпоряджень провідників ОУН, у якого не було часу займатися такими дрібницями, як написання спогадів про бурхливі події свого життя. Можливо саме тому спогади порівняно невеликі за обсягом та не містять розлогих спостережень і вражень про подробиці підпільної діяльності. Наприклад, свою „пригоду з більшовиками” взимку 1947 р. автор згадує лише одним реченням, не повідомляючи подробиць. Під час читання спогадів складається враження, що вони були написані поспіхом, не важливо, чи то в перервах між виконанням важливих доручень, виснажливими пішими рейдами, постійними змінами місць перебування, чи то у підземному зимовому бункері. Недаремно свої спогади М. Заєць зазначив такими словами: „Як проживу довше, напишу більше”.

М. Заєць, за можливістю, намагався змалювати характери підпільників, з якими йому доводилося працювати разом. У своїх спогадах, окрім, звісно, Р. Шухевича, він охарактеризував і його найближче оточення – Розалію Ільків, Ольгу Ільків, Катерину Зарицьку, Зиновія Тершаківця, Олександра Гасина, Ганну Конюшик, Галину Дідик, Любомира Полюгу та інших людей, наближених до Головного командира УПА.

Цікавими є окремі сторінки життя підпільників ОУН, які М. Заєць детально виклав у спогадах. На їх аналізі варто зупинитися детальніше.

Перша частина спогадів М. Зайця присвячена його першій зустрічі з Р. Шухевичем в 1945 р. Вона відбулась у повстанському таборі на Тернопільщині. Невдовзі М. Заєць опинився у охоронній боївці Р. Шухевича на Рогатинщині і переховувався з ним разом у бункері. Судячи із інформації, опублікованої в науковій літературі, бункер, в якому Р. Шухевич та М. Заєць переховувались у 1946 р. на Рогатинщині, знаходився в господарстві Івана Кіка в селі Пуків тодішньої Станіславської області. Особливу увагу М. Заєць присвятив висвітленню особливостей конспірації підпільників при переходах з місця на місце та під час перебування у бункерах.

Наступна частина спогадів присвячена перебуванню Р. Шухевича на конспіративній квартирі під кодовою назвою „Короленко” в с. Княгинині Станіславської області. М. Заєць особисто брав участь у спорудженні криївки. Особливу увагу він приділив розповіді про підпільну родину Р. Шухевича – його оточення. В той час Головний командир УПА переховувався разом із керівником Українського Червоного Хреста Катериною Зарицькою – „Монетою”, довіреною зв’язковою Ольгою Ільків – „Роксоляною”, її донькою Дзвінкою та матір’ю – Розалією Ільків. Згодом до них приєднався колишній студент Львівського медичного інституту Любомир Полюга – „Богдан”, який ще з 1944-1945 рр. виконував важливі доручення керівників ОУН в м. Львові, а у Княгинині виконував роль чоловіка О. Ільків. Всі вони мали фіктивні документи переселенців з Польщі на інші прізвища. З розповіді М. Зайця видно, як сильно діяльність Р. Шухевича залежала від К. Зарицької та О. Ільків, і взагалі від довіри та взаємної підстраховки всіх членів підпільної родини.

М. Заєць не мав можливості дізнатися про подальшу долю наближених Р. Шухевича, які переховувались разом з ним у с. Княгинині, тому у спогадах інформація про це відсутня. Зате у сучасній науковій літературі вже опубліковано значний обсяг інформації про долю оточення Головного командира УПА.

Катерина Зарицька була заарештована співробітниками МДБ 21 вересня 1947 р. у м. Ходорів. В момент арешту вона вжила отруту, але її вилікували. Потім К. Зарицька пройшла через важкі допити на слідстві і була засуджена Особливою нарадою МДБ СРСР до 25 років виправно-трудових таборів. Її було звільнено 21 вересня 1972 р., після чого вона повернулася в Україну і жила у м. Підволочиськ разом із Д. Гусяк. К. Зарицька померла 29 серпня 1986 р., і згодом була похована на Личаківському кладовищі у Львові разом з чоловіком – політв’язнем Михайлом Сорокою²².

З документів, які були вилучені у Р. Шухевича, органам МДБ стало відомо про чималу кількість конспіративних квартир ОУН у Львові. На одній із них 16 березня 1950 року була заарештована Ольга Ільків – „Роксоляна”. Невдовзі була заарештована і її мати – Розалія Ільків. Після тривалих допитів О. Ільків була засуджена у 1952 р. до 25 років виправно-трудових таборів. Вона відбувала покарання у Олександрійській та Володимирській тюрмах та у Іркутській області. Частина покарання у Володимирській в’язниці вона відсиділа разом із іншими зв’язковими Р. Шухевича – К. Зарицькою, Д. Гусяк та Г. Дідик. У 1964 р. О. Ільків була достроково звільнена, згодом повернулася в Україну, а нині живе у м. Львові²³.

Про життєвий шлях Любомира Полюги після 1947 р. можна дізнатися з його спогадів. Мешканцям підпільної квартири стало відомо про провал Катерини Зарицької на наступний день. О. Ільків сходила в Ходорів і дізналася у місцевого населення про загибель підпільниці, яка вчинила опір співробітникам МДБ (те, що К. Зарицька залишилась живою, підпілля стало відомо значно пізніше). Після цього було вирішено негайно змінити місце перебування Р. Шухевича. Л. Полюга негайно провів його з Княгинині на

безпечну територію, однак по дорозі назад був при спробі затримання поранений і заарештований співробітниками МДБ. Він тривалий час перебував на слідстві, а згодом був засуджений за однією справою із К. Зарицькою на 25 років виправно-трудових таборів. Згодом був достроково звільнений і після відбуття покарання, повернувся в Україну, жив у м. Цюрупинськ та у с. Олешки Херсонської області, а згодом – у м. Львові.

Зважаючи на погіршення стану здоров'я, а в першу чергу – через хворобу серця, Р. Шухевич вважав за краще переховуватися не у підземних бункерах, а на конспіративних квартирах. Судячи зі спогадів М. Зайця, він мав непересічний талант конспіратора: міг переодягнутим прийти у саму гущу людей в Львові або в Ходорові і залишитись невпізнаним. У цьому йому допомагав тривалий досвід підпільної роботи а також гарна фізична підготовка. Своїми порадами він постійно допомагав М. Зайцю та іншим підпільникам ОУН.

Влітку Р. Шухевич значну частину часу переховувався в лісових масивах. У спогадах згадано про його перебування на Рогатинщині та у Львівських лісах. У спогадах досить детально змальовано повстанські табори, їх облаштування та устрій у 1948-1949 рр. Говорячи про наради керівників Центрального проводу ОУН в 1948-1949 рр., М. Заєць відмічає, що вони тривали кілька днів, а керівники підпілля прибували по черзі зі своєю особистою охороною. Задля дотримання вимог конспірації для керівників встановлювався окремий намет, в якому окремо від бойовиків проводилися дискусії та вироблялися рішення, що згодом розмножувалися на друкарських машинках.

Навіть у таких важких умовах у підпільників проявлявся український характер. Вони любили співати пісні біля вогнища в лісі, вести розмови про майбутню долю України. Зрештою, вони вірили в ідеї, за які боролися.

Однією з найцікавіших у спогадах є сцена у лісовому повстанському таборі на Львівщині (скоріше за все, в лісах біля м. Бібрки), де керівник Львівського крайового проводу З. Тершаковець – „Федір” та командир „Рен” (ймовірно, це був Василь Мізерний) грали у шахи. З. Тершаковець пообіцяв виграти у „Рена” п'ять разів підряд, а той посперечався на золотий годинник, що цього не станеться. Змагання тривало аж до глибокої ночі. В результаті З. Тершаковець таки виграв п'ять партій поспіль, але відмовився отримати виграний годинник. Не бажаючи залишати програму річ собі, „Рен” розбив годинник об брук.

Невдовзі обоє вони загинули. 4 листопада 1948 р. З. Тершаковець з бойовиками в лісі неподалік с. Великий Любін на Львівщині натрапив на засідку і при спробі захоплення опергрупою МДБ, не бажаючи здаватись живим - застрівся. „Рен” у 1949 р. повинен був йти через кордон на зустріч до керівників Закордонного представництва Української Головної Визвольної Ради, однак був вбитий опергрупою МДБ в Дрогобицькій області.

Доволі небагато М. Заєць розповідає про підпільну квартиру Р. Шухевича у с. Грімне Комарновського району Львівської області у

священника Пантелеймона Місюрєнка. Між тим, саме він брав активну участь в організації цієї квартири і спорудженні в ній бункеру. За свідченнями Марії Гусяк, 5 березня 1948 р. на цій підпільній квартирі М. Заєць убив міліціонера, який зайшов у будинок для перевірки документів і випадково побачив двох озброєних бойовиків ОУН²⁴.

Заклучна частина спогадів М. Зайця присвячена останній конспіративній квартирі Р. Шухевича в с. Білогорща, яку підпільники називали „Поліссям”. Автор спогадів приділив багато уваги новій підпільній родині Р. Шухевича – Миколі, Марії, Наталії і Данилу Хробакам та утримувачці підпільної квартири – Ганні Конюшик. Родина Хробаків опинилася у Білогорщі внаслідок переселення з Перемишльщини. Допомогати Р. Шухевичу їх вмовила його довірена особа та найближча помічниця Галина Дідик, яка після арешту К. Зарицької стала практично не замінимою людиною для Головного командира УПА. Участь в організації підпільної квартири брав керівник місцевого проводу ОУН „Юрко”.

Доля людей, які контактували з Р. Шухевичем у Білогорщі, склалася трагічно. Керівник військової референтури Центрального проводу ОУН Олександр Гасин – „Лицар” загинув у перестрілці з співробітниками МДБ 31 січня 1949 р. неподалік Львівського головноштабу. У січні 1949 р. була заарештована, а згодом і засуджена його дружина Ольга Гасин.

Керівник Львівського крайового проводу ОУН Осип Дяків, підпільна квартира якого до березня 1950 р. знаходилася у м. Зимна Вода біля Львова, загинув 28 листопада 1950 р. у криївці в лісі неподалік с. Велике Поле Івано-Франківського району Львівської області.

Після подій 5 березня 1950 р. родина Хробаків була репресована органами радянської влади. Члени родини отримали покарання від 15 до 25 років виправно-трудових таборів. Микола Хробак та його син Данило були заслані до Сибіру. В дорозі туди 78-річний Микола Хробак, засуджений до 25 років таборів, помер у м. Тайшет. Ганна Конюшик, Марія та Наталія Хробак були відправлені відбувати покарання у м. Караганду Казахської РСР, де перебували у виправно-трудових таборах. Після смерті Сталіна їх справи були переглянуті і вони були достроково звільнені, але без права поселитися у Галичині. Через це вони оселилися у Донецькій області, де Г. Конюшик працювала на будівництві фабрики. Згодом родина переїхала у м. Ладижин Вінницької області. Наталія Хробак хворіла на білокрів'я і рано померла. Про двох її дітей – Ірину та Ольгу – піклувалася Г. Конюшик, яка так і не одружилася. Вона померла 18 листопада 1996 р. на 80 році життя. Данило Хробак помер 21 січня 1994 р.²⁵

Галина Дідик була затримана вранці 5 березня 1950 р. в будинку, де переховувався Р. Шухевич. Вона спробувала попередити його про небезпеку, а потім вжила отруту. Однак її вилікували, а потім довго допитували у в'язниці МДБ. 31 жовтня 1951 р. вона була засуджена Особливою нарадою МДБ СРСР за ст.ст. 54-1 „а” та 54-11 КК УРСР до 25 років виправно-трудових таборів. Г. Дідик була звільнена 24 березня 1971 р., відбувши 21 рік ув'язнення²⁶, після чого виїхала на постійне проживання у Черкаську область,

підтримувала контакти із Надією Суровцевою та іншими дисидентами. Г. Дідик померла 24 грудня 1979 р. у с. Христинівка Черкаської області та була похована у м. Бережанах.²⁷

У тексті спогадів згадуються і інші підпільники, причому частина з них - лише за псевдонімами. Декого з них вдалося ідентифікувати під час підготовки цієї публікації. До тексту спогадів нами зроблені відповідні примітки, у яких пояснено, кого саме автор спогадів мав на увазі.

Спогади доповнюється вцілілими фотографіями осіб, які у них згадуються. Більшість фотографій публікується вперше. На нашу думку, найбільше зацікавлення викликають зображення, які надзвичайно вдало ілюструють текст спогадів М.Зайця, а саме: гру Р. Шухевича та З. Тершаківця у шахи; фотографії з повстанського лісового табору; фотографії, зроблені на підпільній квартирі у с. Білогорща, де зображені члени Центрального проводу ОУН Р. Шухевич, О. Гасин, які разом чистять картоплю і обідають, а також Г. Дідик та Г. Конюшик. Цілком можливо, що деякі з цих фотографій робив саме М. Заєць.

Текст спогадів М. Зайця передається без скорочень відповідно до оригіналу. Правки, які вніс у текст його спогадів невідомий коректор, винесені за межі тексту окремими примітками.

Сподіваємося, публікація спогадів М. Зайця допоможе дослідникам у вивченні подробиць підпільного життя і діяльності Головного командира УПА Р. Шухевича.

ЗЕНКО
СПОМИНИ
1952

Мої спомини з життя к[оманди]ра УПА.

Доводилося мені від весни 1945 року перебувати в охороні к[оманди]ра УПА – ген[ерала] Тараса Чупринки. За тих кілька років спільного життя з Командиром хочу пережитим, тим що залишилося мені¹ в пам'яті, поділитися з друзями.

Хто ж такий був Командир?

Може б я дещо більше розказав Вам, друзі, про Командира та його працю, але заіснувала одна перешкода: запізно я довідався, що якраз мені припала честь бути в охороні того ж таки Командира. Сподіваюсь, був би дещо більше затямив, а то й записав.

Ось послухайте, як лучилося².

Ідемо ми одного разу удвох з Командиром із Білогорської квартири в терен. Ніч тиха, зоряна. Наша дорога випадала попри Скнилівське летовище³ і, отже, світла прожекторів часто нас заставляли „залягати”. От ми залягли та й говоримо про те й інше. Я і питаю:

- „Цікаво знати, друже Командир, чи к[оманди]р Чупринка за кордоном чи тут?”.

Пробігла легка усмішка по лиці Командира і спокійно відповідає:

- „Тут є, сину, тут... Чого йому за кордон”.

„Гм...”, – думаю собі вслух – „Такий нівроку командир і не боїться большевиків”.

Це було влітку 1949 року.

Тепер почну розповідь спочатку.

Замітною залишилася в пам'яті моя перша зустріч з Командиром в Гологірських лісах, в повстанському таборі к[оманди]ра Недолі.

Невеличка наша тех[нічна] група в супроводі зв'язкового посувалася лісом у напрямі цього табору. Недалеко від табору докотився гомін ранньої пісні-молитви – „Боже вислухай благання...”. Ми зупинилися. Було якось святочно. Вислухавши останні слова, ми зійшли вниз, де перед нами розкрилася жива сцена повстанського життя.

В ту пору стрільці підходили по сніданок. Наш зв'язковий оголосив місцевому провіднику наш прихід і, поснідавши, ми пішли відпочивати.

Після полудня мене розбудила жвава розмова. Серед більшої групи стрільців я побачив к[оманди]ра Чупринку, який поясняв стрільцям практичне значення мінометного кутоміра. Стрільці ставили питання: практично запізнавалися з мінометом.

¹ Редактор виправив слово „мені” на „в мене”.

² Редактор замінив слово „лучилося” на „було”.

³ Редактор замінив початок речення на „Нам припало йти коло Скнилівського летовища”.

В тій хвилині самовільно зійшов зі стійки якийсь повстанець і сказав, що вже задовго стоїть. Це було дуже смішно. Почувши це, Командир Чупринка покликав цього стрільця і по-військовому „висповідав” його та сказав, що „до смерті треба стояти, якщо немає зміни”. На тім закінчилося.

Мене познайомив з к-ром Ч[уприн]кою пров[ідник] Тарас⁴. Я відрекомендувався. Командир розпитав мене про все, що відносилось до мого фаху, відтак⁵ поінформував⁶ щодо дальшої роботи і ми розійшлися.

В травні 1945 р. пров[ідник] М., якому я безпосередньо підлягав, скерував мене в Рогатинщину. Тут я включився до групи охорони к[оманди]ра Чупринки, зверхником якої був др[уг] Марко (брат [...]⁷ Лебедя). Група складалася з 7 (сім) осіб.

Під осінь, з причини смерти зв[ерхника] Марка, група була реорганізована, керівництво перебрав др[уг] Демид.

Після кількомісячної моєї відсутності в цій групі, з весною 1946 року я включився знова⁸ і майже безпосередньо перебував з Командиром до останніх днів його життя. Зустріч відбулася в Рогат[инському] лісі.

Ось наш спільний марш удвох з Командиром через Рогатинський ліс до криївки.

Сонце вже було заходом. Щиро попрощавшись з друзями, ми вирушили з табору. Командир у повному впоряді зброї, через плечі полева торба та планшет. В мене те ж і радіо в руках, з яким Командир не розлучався. Вийшли на лінію. Командир умовляє⁹ мертвий (збірний) пункт і кличку. Напряму маршу мені невідомий, отже Командир проводить¹⁰. Ідемо тихо і вільно. Перед роздоріжжям ліній чи доріг Командир зупинявся, заслуховував з готовим до стрілу автоматом.

Запала ніч¹¹. Дорога з під ніг часто губилася, отже Командир часом зупинявся і, схиляючись до землі, розпізнавав по формі кожну дорогу. Так¹² ми вийшли в¹³ поле. Зближалась година денника. Розтягнувши на¹⁴ корч антену, Командир включив радіо і вислухав радіовісті.

Під ранок ми були біля криївки.

- „Треба зачекати до світанку, щоб бачити, куди ногою ступити” – каже К[оманди]р. Заходили до криївки на босо, обережно, ступаючи поміж травою.

Перша робота в криївці¹⁵ – замаскуватися.

Ми повилізли наверх. Командир прийнявся маскувати. Все кругом оглянув, поправив, приготував вічко і докрився. Відтак виліз знову і цю саму

⁴ Можливо, мова йде про члена Центрального проводу ОУН Дмитра Маївського – „Тараса”.

⁵ Редактор замінив слово „відтак” на слово „потім”.

⁶ Після слова „поінформував” редактор додав слово „мене”.

⁷ У тексті нерозбірливе слово.

⁸ Редактор виправив слово „знова” на „знову туди”.

⁹ Редактор виправив на „умовив зі мною”.

¹⁰ Редактор виправив на „веде”.

¹¹ Редактор виправив на „наступила ніч”.

¹² Редактор замінив слово „так” на слово „врешті”.

¹³ Редактор замінив літеру „в” на слово „на”.

¹⁴ Редактор вставив після слова „на” слово „придорожній”.

¹⁵ Редактор замінив слова „в криївці” на слово „була”.

процедуру повторював я, а Командир приглядався. За другим разом маскування в мене вийшло добре і цю роботу я вже виконував щодня. Спосіб підходу і маскування для мене були новістю. В той час це була рідкість.

В криївці я нашвидку запізнався з господаркою і прийнявся готувати снідання. На снідання – яєчня і чай.

З огляду на те, що криївка була в дуже конспіративному місці, а також добрим характером природної вентиляції, було дозволено три рази денно варити на спиртовці. Отже, на обід пригрівали консерву чи інше; на вечерю ярилова зупа чи жарене м'ясо і чай.

Робочі години Командира розподілялися. Тоді творилася стаття, мабуть „Процес денаціоналізації” (?) – це в перших годинах; лекція англ[ійської] мови, з радянських економічних журналів, писання на машині, вісті з радіо і ін. – в останніх¹⁶. Мене Командир зобов'язав вивчити граматику укр[аїнської] мови і вчитися машинописання, в чому давав щоденну підтримку.

Кожного вечора, як тільки смеркало, „так, щоб бачити куди ногу поставити”, Командир брав радіо, накриття (коци) і на босо виходили подальше¹⁷ від криївки „ночувати на відкритому воздуху”. Зразу слухав денник, а відтак клався спати. Часто, як були всі друзі зайняті, Командир лишався сам. Ніччю до криївки не заходили ніколи.

Що кілька днів ми удвох з Командиром ходили в село. Першого разу Командир, річ ясна, проводив. Ішли на босо. По дорозі пояснював мені всі подробиці, важні для повстання місця і т.п. Під хатою я задержувався, Командир ішов вперед, щоб примирити собаку. В хаті полагоджували¹⁸ і вечеряли на темно. Відтак вся доросла сім'я сходилася до однієї кімнати на свого роду сходини. Командир розказував про нашу боротьбу, міжнародне положення і інше. В поворотній дорозі майже завжди вступали до річки купатися.

Друг Демид розповідав про будову лісової криївки ось¹⁹ таке:

„Доручив мені Командир” – розказує др[уг] Демид – „зробити конспіративну криївку. Подав відтинок терену і звернув увагу, щоб заготовити будь-який матеріал, що відноситься безпосередньо до криївки у якогось сексота у подальшому селі. Я підібрав голову с/с²⁰ в с[елі] П. і замовив в нього пачку до криївки”.

Цей „фокус” позитивно відбився. Наша криївка була повністю законспірована.

І далі: зимову криївку в селі, яку ми приготувляли для Командира на зиму виконувало нас трьох плюс Командир. Двох із нас копали, ми з Командиром носили землю.

¹⁶ Редактор виклав речення так: „Тоді творилася стаття, мабуть „Процес денаціоналізації” (?). В перших годинах лекція англійської мови, потім читання з радянських економічних журналів, писання на машині, вісті з радіо і ін.”.

¹⁷ Редактор замінив слово „подальше” на слово „дальше”.

¹⁸ Редактор після слова „полагоджували” додав слово „справи”.

¹⁹ Редактор викреслив слово „ось”.

²⁰ „с/с” – мабуть, сільська рада (рос. сельский совет).

Підшукали добрі люди²¹ відповідну хату в с. Княгиничі. В який спосіб її знайшли то я вже й мабуть не буду знати²². Знаю тільки, як одного дня, в жовтні 1946 р. Командир доручив нам з др[угом] Демидом вивчити маршрут з Рогат[инського] лісу до Княгинич і без жодного зв'язку попасти до такої-от хати (тут подав план села, хати). В тій хаті ви²³ повинні²⁴ зробити криївку. Де і як – то вже ваша²⁵ голова в тім, головне якнайбільш конспіративно.

Першої ночі віднайшли дану хату, а чергового дня взялися за діло. За кілька днів все було готове.

Слід згадати,²⁶ раніше ця хата являлась державною, в якій містився поштовий уряд. За больш[евської] дійсності дві кімнати замешкував доктор Кузик з родиною (поляк), решта кімнат (п'ять) були вільні. Згодом перебрався також голова місц[евої] с[ільської]/ради.

Наша сім'я посідала три кімнати, кухня сусідувала з кімнатою доктора. В цій кухні була зроблена криївка.

Зиму на 1947 р. Командир перебував на цій квартирі.

По викінченню роботи ми повернули до Командира, зголосили про стан справ. При кінці листопада випроводили Командира на зимівник а самі знову повернули в терен, до групи, там нас і западав сніг. Добитись до Командира нелегко було.

Моя пригода з большевиками на свят вечір, сніг та морози змусили нас задержатися цілий січень в терені.

Відходячи ми умовились, що прийдемо в часі після першого снігу.

До Командира ми добивались²⁷ в лютім місяці, з трепетом серця, ми відчували скільки там горя в серці. Нас прийняли, як небіжчиків. Бліді лиця страшно і допитливо гляділи на нас, Командир постарілий на кілька років – два тижні не бритий.

Ми зголосили свій прихід. Командир приступив до нас і по-батьківськи привітався з нами. „Хлопці! Що то було з вами? Де Ви пропадали? Ви знаєте, як я переживав?”.

Ми розказали свої пригоди і причини, які змусили нас задержатися.

Слідуючого дня перед сніданням ми зібралися до наказу. За легковаження чуйності і обов'язків ми одержали нагану.

Наша сім'я збільшилася 5+2, атмосфера повеселіла, життя пішло своїм трибом.

З початком того ж таки 1947 року хвороби почали підточувати здоров'я Командира. Боліли ноги. Дійшло до того, що без лікаря не обійшлося. Вирішено піти до лікаря в місто Ходорів. Мені не поміщувалося в голову,

²¹ Редактор викреслив слова „добрі люди”.

²² Редактор замінив слова „вже мабуть й не буду знати” на „не знаю”.

²³ Редактор замінив слово „ви” на слово „ми”.

²⁴ Редактор після слова „повинні” вставив слово „були”.

²⁵ Редактор замінив слово „ваша” на слово „наша”.

²⁶ Після слова „згадати” редактор вставив слово „що”.

²⁷ Редактор замінив слово „добивались” на слово „повернулись”.

щоб Командир ішов прямо большевикам у руки. Але сталося і було все як слід²⁸.

Одного дня вранці зібрався Командир у ватяний одяг, приходжений вже, стару дядьківську шапку, встромив пістолет до штанів, гранату в кишеню, намазав руки товщом а відтак натер попелом і в одну руку кошик, у другу палицю, швидко попрощався з нами і вирушив на шлях. Як „тереновий провідник” за командиром подалася²⁹ пані М³⁰.

Довгий для нас був цей день – не бралась ніяка робота і разом з другом вирішили, що на [...] ³¹ Командир рішається³².

Прийшов довгожданий вечір а з ним Командир, живий і здоровий. Хвильку відпочив і розказав нам про перебіг цілого дня.

„Іти большевикам під самий ніс це є ніщо, головне – відповідно вбратися. От сиджу собі на східках, попри мене ходять і москалі, і простий народ і побачили в мене кошик та й питають: - „Дядьку, що маєте продати; дядьку, а не йдете ще додому...” – сміюся я в кульок, це не то, що у Львові було. Минулого року довелося мені квартирувати одну ніч між паскарками³³ у Львові. Я був самотній чоловік серед 20-ти жінок. Граю роллю дядька. Пригадав пан дому, що його пила чомусь не хоче різати, хто ж йому краще порадить, як³⁴ дядько зі села³⁵.

Приносить пан пилу і просить справити її. Ну – думаю собі – аж тепер я проріжуся. В мене на пилі таке ж поняття як в жида. Але треба радити. Оглядаю її, оглядаю, то й думаю щоби-то³⁶ сказати. І раптом блиснула думка: треба, кажу, розвести її, порозгинати зуби, а до того ж необхідно ключа. На щастя ключа пан не мав і на тім скінчилося”.

Оповіданнями Командира ми були захоплені, наші застереження виявилися неправильні; підбадьорившись ми просили Командира щоб при першій нагоді дозволив нам перевести такий експеримент. Це була весела новинка³⁷. Невеселою була хвороба Командира³⁸. Лікар узнав артритизм кісток, хворобу кісток. Приписав відповідний режим.

Доцільно буде подати характеристику родини, серед якої перебував Командир.

²⁸ Редактор змінив це речення на „Але все обійшлося як слід”.

²⁹ Редактор змінив слово „подалася” на „пішла”.

³⁰ Мова йде про Катерину Зарицьку – „Монету”, довірену особу Р. Шухевича.

³¹ Два нерозбірливих слова. Можливо - „великий ризик”.

³² Редактор змінив речення на „Довгий для нас був цей день – не бралась ніяка робота, ми разом з іншим другом вирішили, що на великий ризик Командир рішився”.

³³ Редактор змінив слово „паскарками” на слово „шпекулянтами”.

³⁴ Редактор після слова „як” вставив слово „не”.

³⁵ Судячи з усього, Р. Шухевич мав на увазі своє перебування у Львові в березні 1947 р. разом з К. Зарицькою. Тоді вони зупинилися на ніч в одного із своїх знайомих, який жив на вул. Личаківській. За свідченнями К. Зарицької, у нього постійно зупинялися ночувати селяни.

³⁶ Редактор змінив слово „щоби-то” на „щоб то”.

³⁷ Редактор змінив це речення на „Все було гарно”.

³⁸ Редактор змінив це речення на „Негаразд було з хворобою Командира”.

Сім'я складалася: а мама, її донька Оля з дитинкою (жінка окр[ужного] пр[овідника] Стрийщини Данила) та пані Монета³⁹. Всі „переселені” з Ярославського повіту.

Мама⁴⁰ – маленька собі жіночка ок[оло] 50 літ, швидка, проворна, зародна, сварлива така, що хай молода сховається⁴¹. Проте її наївні забаганки, високопанські манери брали верх⁴². Н[а]пр[иклад]: щоденні балачки про власну кам'яницю у великому місті, добре умебльовану, а не локатори;⁴³ спори про те, що виховувати донечку Олі буде вона (бабка); завзято⁴⁴ вивчала анг[лійську] мову. Знаючи не більше⁴⁵ 500 слів і трохи граматики⁴⁶ просила Командира вложити текст промови, з якою виступала б зустрічаючи американців. Війни сподівалась кожного дня. Большевиків ненавиділа всім своїм єством. З таких різних історій було доволі потіхи, як Командир пустив у рух свої повоєнні⁴⁷ жарти.

Оля (літ[ературний] псевдонім Звіробій)⁴⁸ – інтелігентна і добре вихована⁴⁹. Маючи⁵⁰ кілька семестрів медицини, хотіла і старалася провадити родинне життя і виховання дитини по всім правилам⁵¹, в чому найбільше перешкоджала її⁵² мама.

З часом прийшов на світ ще синок Олі і з тим більше клопотів, більше праці. Виринула проблема, як бути Олі, на кого покликатися батьком. З доброю порадою в таких справах приходив Командир і пані М.

Вирішено фіктивно побрати Олю з „Богданом”⁵³ – студентом медицини, який жив на ліві документи. Знаючи „Богдана” особисто, Командир без вагань зреалізував це. Комедія⁵⁴ вдалася надійно. „Богдан” стає фельдшером в с. Княгинині а життя набирає нормального характеру⁵⁵.

Рушієм вської господарки була пані М. Для вирішення складних справ у господарці як взагалі⁵⁶ пані М. знаходила нехайні і блискучі помисли.

Ось один випадок. Застає мене несподівано в хаті (крізь вікно) дальша сусідка. У нас же самі жінки, хто ж може бути із мужчин? То означало, що хата провалиться. З порадою приходить пані М.

³⁹ Редактор виправив це речення так: „Сім'я складалася з господині, її доньки Олі (жінка окр[ужного] провідника] Стрийщини Данила) та пані Монети”.

⁴⁰ Мама – це Розалія Ільків, мати зв'язкової Р. Шухевича Ольги Ільків – „Роксоляни”.

⁴¹ Редактор змінив це речення на таке: „Господиня – невелика жінка близько 50 літ, швидка, проворна, зародна, сварлива з „молодою” вдачею”.

⁴² Редактор змінив це речення на таке: „Проте вона мала свої хиби, як „високопанські” манери”.

⁴³ Редактор після крапки з комою вставив слово „або”.

⁴⁴ Редактор замінив слово „завзято” на слова „крім того вона”.

⁴⁵ Редактор замінив слова „не більше” на слово „приблизно”.

⁴⁶ Редактор після слова „граматики” вставив слово „та”.

⁴⁷ Редактор взяв слово „повоєнні” у лапки.

⁴⁸ Оля – це Ольга Ільків, особиста зв'язкова Р. Шухевича.

⁴⁹ Редактор замінив слова „і добре вихована” на слово „жінка”.

⁵⁰ Редактор замінив слово „маючи” на слово „мала”.

⁵¹ Редактор замінив слова „по всім правилам” на слова „по-своєму смаку”.

⁵² Редактор замінив слово „її” на слово „їй”.

⁵³ Богдан – це Любомир Полюга, який у 1947 р. перебував в охороні Р. Шухевича.

⁵⁴ Редактор слово „комедія” взяв у лапки.

⁵⁵ Редактор змінив це речення. Він поставив крапку після слова „Княгиничі”, і кінцівку сформулював окремим реченням „наше життя набирало нормального характеру”.

⁵⁶ Редактор замінив слово „взагалі” на слова „і в інших питаннях, зв'язаних з нашим перебуванням”.

Негайно вбиратися в форму голодуючого, брати в мішок всяких лишків і йти хата в хату, відшукати цю жінку, зіграти перед нею відповідну ролю голодуючого і впевнитися, як повірила. Що-небудь їй продати (замінити). Помисл був вдалий і успішний.

Пані докторова – завзята польська патріотка і дуже цікава. Як добра сусідка густо побувала в нас і цікавилася всякими дрібницями: „а чому ви так скоро пироги з’їли; а для чого у вас стільки води йде і т.п.”. Пані М.: - Я сама багато їм бо в мене цукровиця; Оля щоденно свою доньку викупує і сама вимивається і т.п.⁵⁷

Будні Командира в „Короленко”.

Життя наше, тобто дійсних підпільників, проходило „наверху”. Криївка була тільки на час алярму.

Отже, як тільки заносилося на день дійсні підпільники стояли вже на ногах. Прятали постіль до сховку і йшли до окремої кімнати на руханку. Жінки за той час вбиралися. Пані М. вносила воду і всі по черзі вмивалися. Перший вмивався Командир, завжди до половини. Після вмивання спільна молитва.

Щоденно був черговий дижурний. Дижур обов’язував мужчин. До обов’язків чергового Командир зачисляв себе також. Обов’язки були такі: метення кімнат, палення в печі, заготовка дров до печі, миття підлоги і прання білизни – спільно до помочі жінкам (Командир від цих робіт був звільнений) і ін.

На сніданок пили чай. До хліба який-небудь товщ. Виняток у харчах становила тільки Оля, яка кормила дитя.

Розподіл робочих годин Командира пристосовувався до обставин і вимог дня. Там завжди були якісь нові справи, плач дітей і ін. Однак в спокійному часі предмети навчання були розподілені. В тій хаті створилося кілька статей, крім того вивчав англійську мову, читав Леніна, слухав радіо і ін.

Обід був спільний, при одному столі, однак кожний приміщувався так, щоб бути готовим на випадок алярму. Страви завжди були смачні і багаті, хоча⁵⁸ звичайні. Після обіда Командир клався на півгодини відпочивати а відтак займався чим-небудь з художньої літератури, шахи тощо. До дітей Командир приступав, як добра няня. Завжди скорше забавив малят, як мама.

Щоденно були хвилини розривки, в яких живу участь брав Командир. Бували корисні дискусії на різні теми, жарти, дотепи. Скоро звечора щільно закривав дижурний вікна і продовжували день при світлі. Майже щовечора Командир вправляв з пані М. англійську мову.

Вечеряли пригрітими лишками з обіда, запивали чаєм, спільно молилися і спати. Жінки спали в ліжках, Командир на довгому столі, підстеляючи які-небудь лахи; ми з другом на долівці.

⁵⁷ Весь цей абзац М. Заєць написав, а потім перекреслив.

⁵⁸ Редактор замінив слово „хоча” на „хоч”.

Життя у повстанському таборі.

Друзям відомо – нема-то, як у повстанському лісовому таборі, ще й у спокійний час. Весело, здорово, шумить зелений ліс – відчуваєш життя.

Дуже добре почував себе наш друг Командир у зеленому таборі: тоді і здоров'я було більше, не відчував болів голови, серця. От хоч би візьмим життя в одному таборі, що його Командир прозвав „Баранівка”⁵⁹. Це був улюблений у Командира табір. Гарне, відповідне місце з всіма тактичними і господарськими вимогами.

Як тільки повернуть друзі з нічних завдань (бувало й так, що всі підуть – тоді Командир лишався сам) сейчас готують снідання. З'їдять по куску сала, поп'ють чорною кавою і лягають відпочивати. Тоді Командир стоїть на стійці. Втоптані кількадеметрові стежки знову міряються кроками в одну й другу сторону. Тоді зроджуються нові ідеї, вкладаються плани. Думка на самоті у Командира супроводжується рухами рук, мімікою лиця. Іноді, непомітно, як і завжди на хвилю застигав – тоді неслась до Всевишнього щира молитва.

Відпочили друзі, вмились, почистились і закипіла робота. Готують обід: одні заготовляють дрова, другі вбирають бараболлю,носять воду... Потріскує ватра, клекотить в казані; за хвилю смачно заїдають партизанську зупу. Командир крокуючи сідає на свій пені і також смакує, тільки побільше рідкого⁶⁰.

По обіді вільний час.

- „Ну, друзі, поговоримо дещо Може із советознання? Ні, краще порухаємося трохи”. І вже стоїть стрілецька лава і вправляє впоряд. Ще дещо на військові теми і розхід. „Далі вчіться самі. Ви повинні щоденно, при якій не було б роботі знайти годину-дві для самонавчання”.

А вечір? Знову зготують що-небудь на вечерю, повечеряють спільно, помоляться і по ділам⁶¹ хто куди⁶². Одні по завданню, інші в таборі лишаються.

Командир був вояком з крові і кісті. Військо любив і у своїй групі бажав мати гарних вояків. Друзів любив і піклувався ними, як батько. Хотів, щоб мали добру зброю і старався щоб були прилично одіті, завжди чисті, охайні. „Ви ідете між народ” – мовить, хоч про себе щодо одежі не присвячував ваги. „Для мене вистарчають дреліхові штани” – казав Командир. І в таких, власне, штанах, у подарованих др[угом] Семченком чоботах бачив я Командира через пори⁶³ років. Іноді, ідучи в марші, втомиться – тоді чоботи з ніг в руку і далі на босо...

⁵⁹ Ймовірно мова йде про один із таборів ОУН, який в 1948-1949 рр. був на території Бібрецьких лісів Львівської області. Судячи із протоколів допитів заарештованих учасників ОУН, саме в цих лісах (у 1948 р. – в Іловському лісі) проводилися наради керівників ОУН.

⁶⁰ Редактор після слова „рідкого” додав слово „просить”.

⁶¹ Редактор змінив слова „по ділам” на „за справами”.

⁶² Редактор змінив слово „куди” на „куди”.

⁶³ Редактор змінив слова „через пори” на „протягом двох”.

Історичні дати, дати впадших друзів, героїв строго пам'яталися. В таких випадках заряджував збірку і в по всіх правилах відбувалися сходи, присвячені даній цілі.

Спільна молитва так увійшла в звичай, що мимовільно перед відходом ставали кругом огнища і вголос молилися. „Моліться, друзі” – було каже Командир - „це допоможе не менше зброї”. Медалик на шії був нерозлучно до смерті.

Подорож від „Газди”.

На приходстві у православного попа Місіренка⁶⁴ в с. Грімно, наші підпілячки зорганізували⁶⁵ помешкання. В ряді переселенців з-за [лінії] Керзона, переселилися до цього помешкання троє жінок: мама⁶⁶ і двоє дорослих дівчат – Нуся⁶⁷ і Марійка⁶⁸.

Виконуючи доручення Командира, ми з др[угом] Демидом вивчаємо маршрут з Бібрецьких лісів до Грімно і вирушаємо в дорогу. Другої ночі ми вже з попом сусіди через стіну⁶⁹.

Наша ціль – виконати криївку, розраховану тільки на алярм. По викінченні роботи ми повернули до Командира і зголосили про вислід. Через тиждень Командир вирушив з нами в Грімно особисто оглянути роботу. Погідної ночі маршируємо. Відстань до 45 км. Командир у повному виряді зброї, тобто: автомат – ППС, три запасних ріжки, пістолет „ТТ”, дві гранати, торба, мапник. У нас з другом зброя і наплічники. Командир каже, що чується добре ці буде нести все сам.

Ще тої ночі (це було в листопаді 1947 р.) ми⁷⁰ перелізли вікном, яке було постійно нашим входом і виходом до хати. Вранці Командир запізнався з обстановкою і створили два пробних алярми⁷¹. Всіх непрошених гостей ми бачили крізь вікно перед сільрадою. Большевики стояли гарнізоном в числі 45 осіб, від плебанії не більше 200 м.

Через кілька днів приїхала до К[оманди]ра на зустріч пані Доля (О. Дмитренко),⁷² побувши кілька⁷³ від'їхала назад у свої Карпати, ми з другом відійшли також, залишивши Командира на квартирі.

Одного дня вранці пішли друзі навідати пункт, який був умовлений Командиром, і що б Ви сказали – приводять гордих і усміхнених Командира з Марійкою. Ми пострашилися. Невже щось сталося? „Нічо[го] не сталося, друзі, тільки мені потрібно було прийти, от ми і прийшли”.

⁶⁴ Мається на увазі Пантелеймон Місюренко, у 1948 р. священник в с. Грімне.

⁶⁵ Редактор замінив слово „зорганізували” на „винайняли”.

⁶⁶ Йдеться про Марію Гусяк – матір Дарії Гусяк.

⁶⁷ Йдеться про Дарію Гусяк.

⁶⁸ Йдеться про Марту Пашківську.

⁶⁹ Редактор закінчив речення так: „з попом були сусіди, розділені стіною”.

⁷⁰ Редактор після слова „ми” вставив слова „прийшли на місце призначення”.

⁷¹ Редактор виклав це речення так: „А ранком Командир запізнався з обстановкою та створив два пробних алярми”.

⁷² Йдеться про співробітницю референтури пропаганди Центрального проводу ОУН Богдану Світлик.

⁷³ Після слова „кілька” редактор вставив слово „днів”.

Промерзлих і голодних наших дорогих гостей ми примістили біля огню, погостили гарячою кавою та салом і поклали спати.

Смачний був сон після такого маршу – бо чуть не до вечора.⁷⁴ Того дня друзі не ходили нігде⁷⁵ – нас прикрив сніг. При горінні⁷⁶ ватрі ми попросили Командира розповісти про подорож.

„Скоро з вечора ми вирушили” – оповідає Командир – „дорогу сяк-так знав, решту вивчив по карті. Ідемо. Ввійшли в село Дмитре, і раптом чую якийсь шелест в недалекому саду. Прислухаємося – чути шепіт московської мови. Ми обминули і зійшли над річку. Почали шукати за кладкою, раптом знову чути кроки – ми за пліт: поперед нашим носом пройшла група большевиків.

А вже найбільш потішне, як то ми з Марійкою форсували „ріку” Зубру. Річка невеличка, всього більш двох метрів ширини і більше метра глибини, та ані перескочити, ані перебрести. Я вирішую скакати. Торбу і автомат перекидаю на другий берег, розганяюся, і мах – вже на тім боці. Марійка вибирається в брід, їй так зручніше, але подумала: що я також скакаю, чи я не була колись спортовка? Розігналась, мах і... в воду! От тобі спортовка – думаю”. „Нічо[го], друже провідник” – каже Марійка – „на другий раз поправляюсь, це мені моя спідничка такого наробила”. І скоренько за корч, викрутила свої лашки і бігом до ліса, щоб при огні висушитися.

Жодного року не було у таборі Командира так людно, як осінню 1948 р. Дні були доволі теплі і погідні. На березі яру, долі якого журчав потік, розложили ватру – це ознаки існування табору.

Вранці чергового дня зійшлись: к[оманди]р Рен⁷⁷ з охороною, пров[ідник] Федір⁷⁸ із своїми людьми, пров[ідник] Артем⁷⁹, пані Доля, к[оманди]р Стах і ін. Дзвінко вистукували закаблуки – друзі оголошували свій прихід. З радісною усмішкою, дотепним словом для кожного, Командир приймав гостей. Обмінявшись кількома словами про найконечніше – друзі пішли відпочивати, щоб із свіжими силами приступити до поважної праці.

В слідуючі дні від ранку до ночі починалися безперервні дискусії, розмови – тут вирішувались важні справи.

В останніх днях чітко вистукували машинки і чорними рядочками заповнювались сторінки, як вислід кількаденної праці.

В такі дні пожвавлений рух в таборі: від ранку до пізньої ночі горить ватра. Варяться звичайні „партизанські” страви: кава, зупа, м'ясо. Друзі миються в потоці, мовлять спільну молитву – так починається Божий день.

Найбільш романтичним із всього є вечір у лісовому повстанському таборі. Скільки-то пісень проспівано, пригод із боротьби УПА розказано, всяких дотепів, анекдотів. Хто мав нагоду побувати із такими, як наш сл[авної пам[яті] ген[ерал] Чупринка або сл[авної пам[яті] пров[ідник] Федір,

⁷⁴ Після слова „вечора” редактор вставив слово „спали”.

⁷⁵ Редактор викреслив слово „нігде і тире після нього написавши слова „нікуди, бо”.

⁷⁶ Редактор викреслив слово „горінні”.

⁷⁷ Ймовірно керівник військового округу УПА № 6 „Сян” Василь Мізерний.

⁷⁸ Керівник Львівського крайового проводу ОУН Зиновій Тершаковець.

⁷⁹ Осип Дяків. На той час – співробітник референтури пропаганди Центрального проводу ОУН.

той бачив життя, радість, товариськість хворих серцем, а духом здорових людей.

Як тільки покриє ніч землю і скінчиться денник по радіо, яке майже завжди було в таборі, тоді вся повстанська дружба присувається ближче ватри. Слово, друге, а тоді: „А ну, друзі! Заспіваємо якусь нашу революційну” - каже⁸⁰ командир. І вже гремить пров[ідника] Федора бас, переливається пров[ідника] Іскри тенор, підтягують решта друзів. Скінчують одну, починають другу, а Командир тільки рукою проводить і де треба помагає та й любить.

Іноді підуть розповіді про малечі роки, пригоди німецьких літ. І вже уявляєш собі Командира білокурим⁸¹ смільчаком з гуртом подібних йому, і⁸² немає кладочки, по якій першим не пройшов би Ромко, чи вишки, з якої б не вскочив він перший. Найбільше пригод біля ріки. Тут помисли у збитках (пустотах) приписувались тільки йому чи то нурцем⁸³ підплисти до купаючихся дівчат або позав'язувати гудзи на рукавах наперед добре намочивши їх і багато інших.

Треба посвятити кілька слів нашим шахістам.

Сильним шахістом із повстанців був пров[ідник] Федір, добрими партнерами ген[ерал] Чупринка, к[оманди]р Рен і ін. Не було дня, щоб не зігралось кілька партій. Наперед змагались пров[ідник] Ф[едір] з генералом, відтак з к[оманди]ром Реном. Пров[ідник] Федір поставив завдання дати к[оманди]ру Рену п'ять матів за порядком. К[оманди]р Рен пішов у заклад в золотий годинник.

Гра почалася за полудня. Цікаво було дивитися, як холодно і спокійно, весь час покурюючи, робив ходи Пров[ідник] Ф[едір] і сопучи, нервовими рухами к[оманди]р Рен. Командир Чупринка, переступаючи з ноги на ногу докидав слово-друге пропаганди.

Запала ніч – шахісти присунулись поближче ватри і продовжували. Вже було 3:0 на користь пр[овідника] Ф[едора].

Місяць високо викотився на небо і друзі вертаючи з села далеко почули гомін розкотистого сміху пр[овідника] Федора – це було 4:0. А за п'ятим стало тихо. К[оманди]р Рен виложив годинник на стіл – „прошу”. Пров[ідник] Ф[едір] тричі відмовляється.

В хвилині понісся лоскіт розбитого об бук годинника – повстанська сім'я пішла спати.

В тому таки таборі складався проект Білогорської квартири, з того табору вирушили друзі на будову останньої Командира квартири. Стан здоров'я Командира вимагав життя „наверху”. Життя в криївці було неможливе.

⁸⁰ Редактор замінив слово „каже” на „казав”.

⁸¹ Редактор замінив слово „білокурим” на „білявим”.

⁸² Редактор поставив після слова „йому” крапку, а далі з великої літери „і” розпочав нове речення.

⁸³ Мабуть, мається на увазі пірнути та підплисти до дівчат.

Літо 1949 року. Серед молодого букового лісу наш постій. Табір розложений по обох берегах яру. До командира прибули пр[овідни]ки М. В.⁸⁴ і ін. зі своїми людьми. Кілька розтягнених наметів, один з них більший, збудований по тій стороні яру у такій віддалі від інших, щоб не чути голосного шепоту розмови, рядом лісові лавки – це місце нарад.

Стійкові обов'язкові в кожному таборі, в тому таборі теренове положення вимагає з двох боків.

Огонь, біля нього лавка – це звичай у кожному таборі. Штучні криниці з водою є також.

Часом в шумний вечір, коли збирається на дощ, затягнуть друзі тихотихенько пісню. Пісня котиться. Провідники на другому березі розмовляють. Чуйне ухо Командира не може знести не такту пісні. Швидко підходить до нас і каже: - „Не так! Зле співаєте, чортові діти” – і починає – „Нас питають, якого ми роду – раз, два” – і т.д. Ось так повинно бути” – і пішов, щоб знову послухати.

В нашій групі були любителі спорту, із друзів гостей також. Найбільш зручним приспособленням для спорту в лісі це турник. Причепиш до двох сусідніх дерев жердину і турник готовий. Щоранку і вечора вигинали друзі свої прив'язлі вже кості (були такі, нпр. друг А., який завжди підходив до турника, як добре попоїв, мовляв, перед тим нема сили), але таких спортсменів, як наш Командир між нами не було. І одного дня перед обідом зав'язались змагання. Хто що вмів таке показував. Глядачі дораджують, іноді так, що й носом запереш об землю.

Тут з'явився Командир і радить мені зробити так: „Жердину попід коліна, руки опустити, розмахатися і вискочити на рівні ноги”. Я допитуюсь ще раз, та Командир швидко пас,⁸⁵ рубаху з себе і миттю⁸⁶ ноги опинились на турнику, опустив руки розмахується до скоку. Я побоявся щоб не сталося якогось каліцтва і з просьбою стягнув Командира з турника.

Відправа скінчилась щасливо. Друзі порозходились. Через кілька днів організували коня для Командира і ч[ет]вірка друзів охорони відпровалили Командира у напрямі м. Львова.

„Полісся”.

На північний захід від м. Львова, біля станції П'ятий Парк, розкинулось невеличке село Білогорща. Перед останньою війною тут жили самі поляки, а тепер заселене переселенцями, в більшості з-під Перемишля.

На північ від села широко розляглися болота, раніше непрохідні, а зараз вже сухі і видовбують з них торф.

⁸⁴ Під скороченням „провідники М. В.” М. Заєць, можливо, мав на увазі керівника ОУН на західноукраїнських землях Романа Кравчука – „Максима” та керівника референтури пропаганди Центрального проводу ОУН Петра Федуну – „Волянського”. Їх псевдоніми починалися з літер „М” та „В”. В інших документах є згадки про те, що Р. Шухевич у 1949 р. мав зустрічі з Р. Кравчуком та П. Федуну.

⁸⁵ Перед словом „рубаху” редактор вставив слово „та”.

⁸⁶ Після слова „миттю” редактор вставив слово „його”.

Невеличкий лісок опоясував південну сторону села, густо помережований стежками по яких поспішали щоденно сотні працюючого народу.

На східному краю села, від Левандівки, жила родина Хробаків – переселенці з с. Пикуличі біля Перемишля. Родина складалася із 70-ти літнього дідуса з великою сивою бородою, його жени⁸⁷ гарної з лиця і благородної з вдачі та трьох дорослих дітей: Ганя⁸⁸, Наталка і Данко⁸⁹.

Всі діти працювали. Ганя поступила на учительську посаду до місцевої школи, Наталка на голову культосвітніх установ по Брюховичському р-ну; Данко – футболіст у дружині „Спартак” і „ОДО”.

В кінці 1948 року закладають у Білогорщі колгосп. Старого Хробака, як порядного і статочного господаря тягнуть першим. Не по душі стало старикові. Добре знаючи московську вдачу, він з обуренням відкидає заяву і заявляє, що в колгоспі працювати не буде. Його честолюбність не дозволяє йому приставати до тих, що наживаються на людській праці. Він – чоловік прямолінійний, любить чесну працю, до того щирий український патріот, прихильник демократичного ладу і доброї господарки в державі. В земельному питанні стояв за індивідуальні господарства. Марнотратства, які лучилися в колгоспі, його мучили немилосердно.

„Україна має дуже багату землю, нам треба тільки своєї держави. Чесною працею на землі ми державу збагатили б і народ не жив би в злиднях”.

Будуючи залізницю з Фастова на Білу Церкву, довго він пожив і надивився на східне простолуддя. Від тоді в нього зродилася любов до землі своєї⁹⁰ і народу. Мріяв дожити „добрих часів” і поїхати на ту Україну, щоб хоч там вмерти.

Ганя – поступивши на учительську працю, спочатку жила в родини, а в 1948 р. після канікул замешкала в шкільному будинку на поверсі. Цей дім був тільки закріплений за школою а фактично використовувався для громадських потреб. В ньому (на долі) містилася крамниця і жила східнячка з дітьми – жінка бувшого голови с[ільської]/ради Джала. Цілий поверх посідала уч[ителька] Ганя.

Наш визвольно-революційний рух широко запустив свої коріння по всій Україні. Учасникам нашої боротьби доводилось жити і в місті, жити і працювати там, де ворог найменше сподівається.

По деяких заходах друг Юрко організує для Командира в учительки Гані приміщення. На цій квартирі завбачалося мешкати на верха, а для більшої безпеки побудована криївка на кількох людей.

Дванадцятого листопада 1947 року група з чотирьох осіб подалася у напрямі Білогорщі. Тяжка і трудна була ця подорож для Командира. Стан здоров'я в останніх днях значно погіршився. Відчувалась втома по всьому

⁸⁷ Редактор замінив слово „жени” на „дружини”.

⁸⁸ Ганна Конюшик, утримувачка конспіративної квартири Р. Шухевича в с. Білогорща.

⁸⁹ Наталія та Данило Хробаки після подій 5 березня 1950 р. також були заарештовані МДБ та засуджені.

⁹⁰ Редактор написав „своєї землі”, тобто поміняв слова місцями.

тілі. Одинокий абсолютний спокій був середником для полегші. Цю подорож від наших баз розложено на дві ночі (на посередній квартирі Командир весь день лежав закритий соломою). Другої ночі під час маршу часті атаки серця так вичерпали Командира, що ми побоювались чи допровадимо його на квартиру живим.

Над світанком, обережно втомленими ногами Командир переступив поріг до свого зимівника. Дещо віддихнув, проспався і з ясним днем почались „оглядини” обстановки. В першу чергу запізнання⁹¹ з родиною учительки. Кожне приміщення має свої від’ємні і додаткові сторони. „Касетка” Командира своїм „тереновим положенням” також вважалася від’ємною – для скриття треба було виходити на коридор (горішній), поза тим все інше додатне.

Слід замітити, що для відповідного маскування квартири, ще заздалегідь була прописана і замешкала „переселенка” Антося Кулик – пані Анна⁹². Пані Анна жила разом з учителькою і виступала як домогосподиня: куховарила, плекала город, годувала корову, підсвинка – одним словом, господарила.

Для Командира постійна санітарна поміч вважалася більш як корисною і тому не зайве сказати, висловлюючись словами Командира: „то, що я ще сьогодні живий, мушу завдячувати пані Анні”. Пані Анна насправду солідно опікувалася здоров’ям Командира.

Білогорська квартира являлась одинокою із всіх Командирих квартир за час більш[евицької] дійсності. Тим більше в 49-у році і при такому стані здоров’я.

Для кращого зображення життя і праці Командира погляньмо на сірі будні, які пропливали в нашій сім’ї, спільно пережиті хвилини радісні й невеселі.

Родина. Побіч рідної, властивої родини, доля навчила нас творити нову, підпільну родину, родину здорову тілом і духом.

Однією із таких родин являлася і наша родина з Командиром на чолі. Командир був батьком сім’ї в повному значенні цього слова. Байдужою не була найменша дрібничка. Першочерговим завданням було виховання і приготування учительки до підпільного режиму.

Присутність двох озброєних мужчин в домі радянської учительки викликали великих страх. Гані здавалося, що кожний найменший рух в хаті чують у Львові большевики. Та час зробив своє. Прикладом доброї поведінки, відповідних роз’яснень, в першу чергу Командира в недовгому часі Ганя включилася в склад нашої підпільної сім’ї, як одна із кращих конспіративних членів.

„Не знаю чи можна не любити такого чоловіка, як наш пан, а закохатися в нього може найкраща жінка” – висловлювалася не раз Ганя. (Подібні вислови давали інші жінки)⁹³.

⁹¹ Редактор замінив слово „запізнання” на „запізнався”.

⁹² Йдеться про зв’язкову Р. Шухевича – Галину Дідик.

⁹³ Редактор вкреслив речення у дужках.

Зимові будні. Ось один з них:

Ранок зганяв нас о год. 7.30 і зразу кипіла різноманітна лише тиха робота. Дижурний прятал постіль і розпалював у печі. Одна із жінок отворювала вікно для провітрювання кімнат. Чолове вікно кімнати при світлі лампи було заступлене білою простинею, отже в часі провітрювання мужчини стояли по кутах, щоб не здемаскуватися. Пані вносила воду з долини, дижурний наставляв чай а відтак вмивалися. Командир вмивався перший. Воду поливали один одному на руки, так казалось практичніше. Завжди холодною водою, роздутий по пояс, розтирав тіло щіткою а також казав натирати собі плечі. (Іноді вряди-годи ходив перед вмиватися до другої кімнати на руханку – це залежало від стану здоров'я). По черзі вмивається вся решта сім'ї. Тепер спільна молитва, відтак пані наливає чай з молоком, дижурний вносил хліб і товщ і всі при одному столику в кухні снідають⁹⁴.

Год[ина] 8.50. Ганя йде в школу на уроки. Дижурний прятає посуд, прибирає ліжка, підмітає кімнати, запрятує піч і на тому його ранішня робота скінчилася⁹⁵.

В ранішніх годинах Командир слухав лекції англ[ійської] мови по радіо а також денник на німецькій та англійській мові. Багато часу присвячував вивченню радіотехніки з того предмету одну-дві лекції, щоденно, в ранішніх годинах, вділяв для мене. При радіотехніці заглядав до вищої математики і фізики. Якщо творилися якісь статті то рівно ж в годинах перед обідом.

На друге снідання з'їдав одно-два яблук.

За дві години перед обідом дижурний розпалював в печі і помагав пані готувати обід. (В печі палили вугіллям, яке пані привозила на санках із П'ятого парку). На обід завжди дві страви: на перше суп, борщ, капуста чи ін.; на друге м'ясо і при тому бараболя, каші, тісто і т.п. Для Командира м'ясо заказувалось⁹⁶ лікарем, тому на друге споживав молочні страви чи рибу. Після обіду клався на годину до ліжка.

В часі відсутності Гані, в кімнаті залишалося тільки одна особа, отже всі роботи були обмежені а як щось робилося то на „ципочках” – бо найменший стукіт, хід по кімнаті чутний був нашій сусідці здолу – Джалисі.

Ганя приходила з уроків годині около четвертої сполудня і заставляла нас спокійно сидяти за книжкою. По обідніх годинах Командир читав твори радянських письменників, вивчав англ[ійські] слова, грав у шахи з підручн[иком], практикував що-небудь коло радіо тощо.

З присутністю Гані наука йшла в кут. Тепер розглядались новості дня виключно з бабськими плітками. Безпека квартири являлась першим і основним завданням. З таких розмов звичайно зав'язувались дискусії, які набирали іншої теми, переключалися на весело а вкінці Командир докинув чогось дотепного і так кінчався божий день.

⁹⁴ Редактор змінив це речення на два: „Потім спільна молитва. Після всього наливала чай з молоком, дижурний виносив хліб і товщ і всі при одному столику в кухні снідали”.

⁹⁵ Редактор переробив цей абзац так: „Ганя йшла в школу на уроки. Дижурний прятал посуд, прибирав ліжка, підмітав кімнати, запрятував піч і на тому його ранішня робота кінчалася”.

⁹⁶ Редактор замінив слово „заказувалось” на „заборонялось”.

Зі сумерком заступали⁹⁷ вікно і дижурний світив світло. Відтак розпалював у печі і піддержував огонь. У вечірніх годинах Командир майже нічого не читав, хіба переглядував рад[янську] пресу, в більшості слухав радіо.

На вечерю пили чай, з'їдали пригріті лишки з обіду, спільно молилися і біля год[ини] 11.30 клалися спати. В кімнаті було тільки двоє ліжок: на одному спали жінки, на другому – Командир.

Бували дні монотонні. Однак велика частина їх залишалася пам'ятною. В кімнаті завжди панував життєрадісний настрій.

Вже саме положення дому веселе. В центрі села, біля школи, над кооперативою. Крізь вікна кімнат було видно широкий краєвид. Зокрема із вікна чоловічого.

Цілими хвилинами стояв Командир у вікні і приглядався рухам життя, природи. З багатьма людьми зазнайомився на віддаль, з плечей пізнавав урядників села, а найбільше любив школярів. Біля школи ставок. Кожної перерви вибігають діти совгатися, там є різні пригоди, забави. Командир бавиться разом з ними. Всякі їхні „подвиги” переживає разом з ними. Тут малий Толік (Джали синок) у великих батькових чоботях не може совгатися, він тільки здалека приглядається і плаче; а Галя боса вибігла, лиш в суконці, бо немає в чому – все це відбивалось на душі у Командира. Такі дні були щасливі для всіх.

Однак заглядала неміч до Командира. Спинялося серце, закружилось в голові – тоді западав на всіх сумний настрій. Тоді чомусь все було сумне. Ганя не могла пережити, як Командир лежав у ліжку.

„Я не хочу щоб пан був хорий” – каже⁹⁸ не раз Ганя – „а хто буде нам щось розказувати”?

І справді, Командир ніколи довго не лежав, як тільки не боліла голова, тоді вже був „здоровий”.

Проте й не можна було хорувати чи взглядно лягати на стало до ліжка. Як тільки забубонить замок в долішніх дверях – ми готові ховатися. Для того був умовлений сигнал якого роду алярм: чи ховатися до „касетки” чи на стришок. Без алярмів не обходилося майже ніколи. Щоби швидко й тихо поводитися, ми послуговувалися для ходу капцями. На стришку не раз доводилося постояти з годину, тоді Командир викладав що-небудь з політзнання, ідеології і т.н.

Після різдвяних свят 1949 р. загостив до Командира к[оманди]р Лицар⁹⁹ – оба старі друзі.

Корисно було перебувати серед таких людей. Постійні дискусії на всякі теми, оповідання сміховинки. К[оманди]р Лицар був добрим майстром до жартів. Визначався знанням астрономії, тому наш Командир прозвав його Коперніком. З тим псевдо відійшов від нас к[оманди]р Лицар навічно.

⁹⁷ Редактор замінив слово „заступали” на „заслонювали”.

⁹⁸ Редактор замінив слово „каже” на „казала”.

⁹⁹ Йдеться про керівника військової референтури Центрального проводу ОУН Олександра Гасина.

Одного дня вирішили оба командири піти до лікаря у Львів. Відповідно переодяглися, заложили за пояс два пістолети і два старих друзі почапали¹⁰⁰ у Львів.

8 лютого (?) 1949 року к[оманди]р Лицар повторив таку похідку сам. Та не пощастило старому революціонерові повернутися назад. Біля головної пошти, в перестрілці з МГБ-истами пада¹⁰¹ трупом. Глибоко переживав смерть друга наш Командир¹⁰².

У середніх місяцях 49-го року к[оманди]р Чупринка відбуває поїздки на одномісячний курорт в м. Одесу¹⁰³, частинно перебував на Криму.

Такі сюрпризи для большевиків Командир виправляв¹⁰⁴ і попередніх років. Це значно впливало на здоров'я. Чорний, здорово опалений повертав Командир із далекої подорожі. Майже завжди відвідував рідну столицю – Київ¹⁰⁵.

Минали дні. Життя плило нормально. Сили потроха залишали Командира. Навіть короткі марші казались не під силу. Ще перед зимою кілька разів обмінявся візитами з провідником Артемом (Горновим)¹⁰⁶, їх квартири були недалеко одна від одної, ще один більший марш до друзів з-за кордону, і на тім похідки кінчились.

Зима, які і попередня, проминала на Білогорській квартирі. Все залишалось без змін. На гірше змінювалось здоров'я у Командира. Лікарські поради – купелі, застрижи – будь-як піддержували на силах, однак неміч зростала. Та праці було доволі. Безперервні зв'язки із СУЗемлями¹⁰⁷; висилки людей до Києва, Москви¹⁰⁸; зв'язки з деякими місцевими орг[анізаційними] клітинами, немало клопоту з радіоапаратами – це все спочивало на невимовно болючій голові Командира.

Останні дні більш як жалюгідні. Високий тиск крові, болі голови, часті атаки серця... Це відбувалось періодично. Відчувалося, що К[оманди]р збирається від нас на той світ. В тому часі минулої зими вже обговорювалися плани праці в групі, перенесення або забезпечення баз, будови криївок і т.п.

„Мені б конечно зробити знімку в військовому однострою, в „бандерівці” та нас із тризубом” – говорив передостанніх днів К[оманди]р.

В перших днях місяця березня дещо покращало із здоров'ям, а може це тільки нам здавалось. Проте в ліжку не хотів лежати. Ходив по кімнаті сумний, на силу відповідав Гані чимось дотепним. „Буду вмирати, Нусю¹⁰⁹” – не раз каже. Майже щодня пані ходила до зустрічей із від'їжджаючими на

¹⁰⁰ Редактор замінив слово „почапали” на слово „пішли”.

¹⁰¹ Редактор замінив слово „пада” на „поляг”.

¹⁰² М. Засєч помилився, насправді О. Гасин – „Лицар” загинув біля головнопоштамту у Львові 31 січня 1949 р.

¹⁰³ Р.Шухевич та Г. Дідик удвох перебували в Одесі влітку 1948 та 1949 рр.

¹⁰⁴ Редактор замінив слово „виправляв” на „робив”.

¹⁰⁵ На сьогодні інших документальних підтверджень того, що Р. Шухевич відвідував Крим та Київ немає.

¹⁰⁶ Керівник Львівського крайового проводу ОУН в 1948-1950 р. Осип Дяків. Його криївка знаходилася приблизно в 15 км. від Білогорщі, у м. Зимна Вода в будинку Івана Лісного.

¹⁰⁷ Слід розуміти: Східними українськими землями.

¹⁰⁸ У 1949-1950 р. у Києві побувала зв'язкова Р. Шухевича Г. Дідик. До Москви їздила зв'язкова Р. Шухевича Д. Гусяк.

¹⁰⁹ „Нуся” – Дарія Гусяк, особиста зв'язкова Р. Шухевича.

СУЗ. Не повернула із поїздки кур'єрка Чорна¹¹⁰. Не було її й на запасну¹¹¹. Запанувала загадкова атмосфера.

- „Чому не бриєтесь, друже Провідник?” – питаю.

- „Не буду, сину, бритись аж поки мені не покращає, поки не проясниться це все”.

4-го березня вечером, відходячи по ділам, я попрощав дорогого мені Провідника і батька на вічно.

- „З Богом, Владку! Добре вив'язуйтеся з завдання” – це останні почуті мною слова Провідника.

Бушував на полі „марець”. Іду одинцем і мурликаю пісню:

Загрімилі сальви кулеметні –
То УПА гуляла.
Гей, гей! Піде слава
Про Чупринку генерала.

Тої ж ночі над світанком сумна вістка громом вразила мою душу.
Вранці 5 березня 1950 року в боротьбі з больш[евицькими] наїзниками
покінчив своє кипуче життя дорогий наш Командир.

Слава Україні!

Героям слава!

P.S.

Перших три зими большевицької дійсності пров[ідник] Шухевич перебував у Львові. На кожній квартирі будував собі сам криївку – одиночку¹¹².

На одній із таких квартир доводилось мені бути. Спосіб життя в місті рішучо відмінний від села. У поведінці потрібно виявляти велику майстерність обережності і конспірації.

Нпр.: квартира в „Дзядзя”. Пров[ідник] Шухевич сусідує з „Дзядзем” через стіну. В стіні великий прохід дверей, заступлений диваном. „Дзядзьо” небезпечний тип. Проте Провідник слухав радіо, брав собі сам обід і т. ін., в той час коли господині Провідника не було дома.

На тім кінчаю, друзі, моє оповідання.

Як проживу довше, напишу більше.

Слава Україні!

Героям слава!

Листопад 1951 року.

Влодко

*ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 12. – Арк. 137-163.
Оригінал. Рукопис.*

¹¹⁰ „Чорна” – Дарія Гусяк, особиста зв'язкова Р. Шухевича, яка була заарештована МДБ 3 березня 1950 р. у м. Львові.

¹¹¹ Мабуть, йдеться про заздалегідь домовлену запасну зустріч. Такі домовленості практикувалися учасниками ОУН.

¹¹² Ймовірно М. Засць має на увазі конспіративні квартири Р. Шухевича у Семена Лозинського на вул. Сулимирського, 4 та у Олени Яремко – „Гайдамачки” на вул. Кривій. Детальніше див.: Я. Дашкевич, В. Кук, В. Бойко, М. Посівнич. Про генерала Тараса Чупринку (Романа Шухевича). – Львів, 2006. – С. 19.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Михайло Заєць – „Зенко”.

Уривок фотографії Р. Шухевича за 1949 р., вилученої у вбитого М. Зайця
3 грудня 1952 р.

М. Заєць висить догори ногами на турніку у лісовому таборі.

Михайло Заєць. Фото 1952 р.

Кур'єри В. Кука. В центрі – М. Заєць.

Кур'єри В. Кука їдять на стоянці в лісі. Зліва сидить М. Заєць.

Р. Шухевич (праворуч) з охоронцем на лісовій дорозі. 1948 або 1949 р.

Р. Шухевич (ліворуч) вітає підпільника в лісі. 1948 або 1949 р.

Р. Шухевич (ліворуч) грає з З. Тершаківцем в шахи в лісовому таборі.
За грою в центрі спостерігає, ймовірно, О. Дяків. 1948 р.

Р. Шухевич з Г. Дідик читають книгу на квартирі „Полісся” у Білогорщі.

О. Гасин, Г. Дідик, Р. Шухевич та Г. Конюшик обідають на квартирі
„Полісся” у Білогорщі. Ймовірно січень 1949 р.

О. Гасин та Р. Шухевич чистять картоплю на квартирі „Полісся” у Білогорщі.
За ними спостерігає Г. Дідик Ймовірно січень 1949 р.

Галина Дідик – „Анна”

Дарія Гусяк – „Нуся”

Марія Гусяк

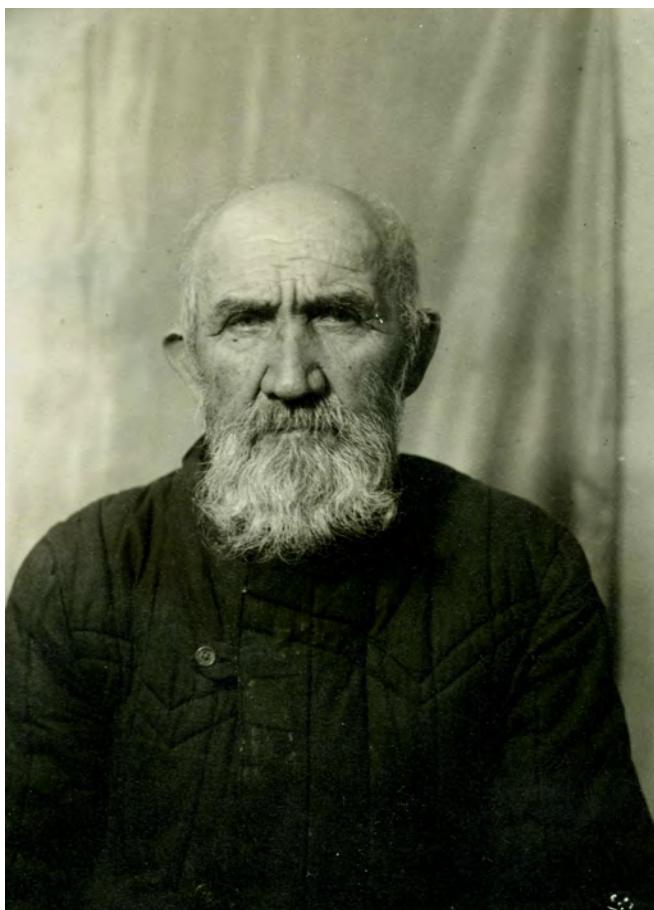
Катерина Зарицька – „Монета”

Ольга Ільків – „Роксоляна”

Любомир Полюга – „Богдан”

Микола Хробак

Марія Хробак

Наталія Хробак

Ганна Конюшик

Данило Хробак

Олекса Гасин – „Лицар”

Речі, вилучені у криївці Р. Шухевича 5 березня 1950 р.

Мої спогади з життя
к-ра УПА

Доводилося мені від весни 1945 року перебувати в охороні к-ра УПА - гсн. Мараса Чупринки. За тих кілька років спільного життя з Командиром, хочу передити, тим що залишилося мені в пам'яті, поділитися з друзями.

Хто ж такий був Командир?

Може й я і дещо більше розкадав тоді, друзі, про Командира та його пречу, але заіснувала одна перешкода: — затісно я довідався, що якраз мені припала гссть бути в охороні того ж таки Командира. Сподіюся, був би дещо більше зайнятий ато і дечисев.

Ось послушайте як ^{було} ~~мучилося~~.

Тоді ми одного разу удвох з командиром із Гілогорської квітми в терен. Ніг тих, зоряна. ^{Наше припало їсти} ~~Немає дороги~~ ^{вице} ~~дала~~ ^{когда} ~~конфі~~ Скнилівського, лєтовича

- ¹ Бандера С. Мої життєписні дані // Воля і Батьківщина. – 1999. – Число 1 (14/30). – С. 5-15; Державність. – 1992. – № 1 (4). – С. 47-52.
- ² Стахів Є. ОУН у боротьбі з німецькими нацистами на Наддніпрянщині (Програмові зміни в ОУН): (Спогади) // Сучасність. – 1986. – Ч. 5. – С.86-94; Ч. 6. – С. 100-105.
- ³ Климишин М. Роттердам і Житомир — діло тої самої руки: [Про вбивства Є.Коновальця, О.Сеника, М.Сціборського] // Визвольний шлях. – 1987. – Кн.2. – С.154-157; Климишин М. Степан Ленкавський – його роля у визвольній боротьбі // Визвольний шлях. – 1978. – Кн.4. – С. 407-415; Климишин М. Степан Ленкавський: (У десятю річницю його смерті) // Визвольний шлях. – 1987. – Кн.11. – С.1193-1207; Климишин М. Українська нація в поході до волі // Визвольний шлях. – 1981. – Кн.7. – С.793-798.
- ⁴ Борець Ю. Упісти на Заході: (Спогади) // Визвольний шлях. – 1973. – Кн. 4-5. – С. 445-462; Кн.6. – С. 650-666; Кн. 7-8. – С. 820-836; Кн. 9. – С. 980-989; Кн. 10. – С.1158-1170; Кн. 11-12. – С. 1347-1358.
- ⁵ Гіммельрайх К. Спогади командира відділу особливого призначення „УПА-Схід” // Літопис УПА. – Торонто, 1987. – Т. 15. – 266 с.
- ⁶ Шанковський Л. Похідні групи ОУН. Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941-1943 рр. – Мюнхен: Видавництво "Український самостійник", 1958. – 369 с.
- ⁷ Петренко Р. За Україну, за її волю. Спогади // Літопис УПА. – Львів-Торонто, 1997. – 279 с.
- ⁸ Порендовський В. В кігтях Степлагу. (Менгір 1949-1954). – Львів, 2004. – 272 с.
- ⁹ Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини // Літопис УПА. Бібліотека. – Т. 3. – Львів-Торонто, 2003. – 448 с.
- ¹⁰ Грицай Я., Грицай П. А рани не гоїлися. Спомини // Літопис УПА. Бібліотека. – Львів-Торонто, 2001. – 332 с.
- ¹¹ Савчин М. Тисяча доріг. Спомини // Літопис УПА. – Львів-Торонто, 1995. – 600 с.
- ¹² Герасимів І. З юнацьких мрій – у ряди УПА // Літопис УПА. – Львів-Торонто, 1999. – 336 с.
- ¹³ Шумук Д. Пережите і передумане. Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921-1981 рр.). – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. – 432 с.
- ¹⁴ Кук В. Акт відновлення Української держави (30 червня 1941 р.). – Львів-Київ, 2001. – 30 с.; Кук В. Генерал Роман Шухевич – Головний Командир Української Повстанської Армії (УПА). – К.: Бібліотека українця, 1997. – 110 с.; Кук В. Степан Бандера (1909 – 1999 рр.). – Івано-Франківськ: "Лілея - НВ", 1999. – 48 с.
- ¹⁵ Полюга Л. Шляхами спогадів. 1944-1956. – Львів, 2003. – 180 с.
- ¹⁶ Галаса В. Наше життя і боротьба. – Львів, 2005. – 272 с.
- ¹⁷ Стрільчук В. Михайло Заєць – охоронець Романа Шухевича // Український визвольний рух. – Львів, 2005. – № 5. – С. 203-208.
- ¹⁸ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 12. – Арк. 161-163.
- ¹⁹ Там само. – Спр. 372. – Т. 54. – Арк. 113.
- ²⁰ Там само. – Т. 69. – Арк. 184-186.
- ²¹ Там само. – Спр. 398. – Т. 12. – Арк. 137-163.
- ²² Українська жінка у визвольній боротьбі 1940-1950 рр. – Львів, 2004. – С. 48-49.
- ²³ Українська жінка у визвольній боротьбі 1940-1950 рр. – Львів, 2004. – С. 52-53.
- ²⁴ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 71186-ФП. – Т. 5. – Арк. 23, 44.
- ²⁵ Дашкевич Я., Кук В., Бойко В., Посівнич М. Про Генерала Тараса Чупринку (Романа Шухевича). – Львів, 2006. – С. 22-23.
- ²⁶ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 75075-ФП. – Т. 5. – Арк. 340.
- ²⁷ Українська жінка у визвольній боротьбі 1940-1950 рр. – Львів, 2004. – С. 42.